

A roma holokauszt emlékezetpolitikai törekvései. Emlékezeti helyek Magyarországon

A ROMA EMLÉKEZET EMANCIPÁLÁSA

A hazai roma emlékezetpolitika létrejötte a roma nemzetépítési törekvésekbe ágyazott.¹ A roma holokauszttal kapcsolatban már az 1950-es évekből is találunk emlényomokat. Ugyanakkor a romák üldöztetésének, elpusztításának története és az arra való emlékezés szorosan összefügg az emancipációért küzdő nemzetközi roma mozgalom megszületésével és megerősödésével. Azt lehet mondani, hogy az emlékezés fontos eleme, egyik katalizátora volt a roma polgárjogi mozgalom létrejöttének. Negatív történelmi referenciapontként a Pharrajimos azóta a közös roma történelemnek és a roma nemzeti identitásnak is fontos részévé vált.²

90

Ennek a folyamatnak fontos korai mérföldköve volt a Magyarországi Cigány Kulturális Szövetség tevékenysége is. A nemzetközi polgárjogi mozgalom indulása az 1971-es első, Londonban rendezett Roma Világkongresszusra datálható. Az ott megalakult, háborús bűnökkel foglalkozó bizottság faladata volt, hogy az „elfelejtett roma holokauszt” tényét a nyilvánossággal megismertesse. Ebben a kontextusban esett szó az európai roma holokauszt emlékműve és emléknapja fontosságáról, a kárpótlási folyamat támogatásáról és a náci üldöztetések történetének feldolgozásáról. Az ekkor kialakuló szűk roma értelmiség kiemelkedő képviselői, Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József, kezdetektől meghatározó alakjaivá váltak a nemzetközi roma mozgalomnak – ahogyan Péli Tamás vagy később Daróczi Ágnes is –, és nemzetközi szinten is kiemelkedő szerepet játszottak a roma holokauszt emlékezetének tematizálásában.³

Az államszocializmus roma értelmisége erőforrásként használta a roma holokauszt emlékezetét.⁴ A Kádár rendszerben a szervezett roma értelmiségi kör kialakulása a roma etnopolitika kontextusában vizsgálható, melynek kereteit az 1961-es párthatározat adja meg. Míg a világháborút követően a romák a karhatalom számára továbbra is közegészségügyi és rendőri problémaként jelentkeztek, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957-es megalakulásával úgy tűnt, javulhat a helyzet. A szövetség 1961-es felszámolásával egy időben jóváhagyott párthatározat alapján azonban a cigányság többé „nem alkot nemzetiségi csoportot”, integrációja a munkán és letelepedésen keresztül oldható meg. Ennek a határozatnak az értelmében a cigányokat társadalmi csoportként és nem nemzetiségként definiálták, ez pedig döntően határozta meg az értelmiségi törekvéseket és mozgásterüket.⁵

A roma értelmiségiek aktív szerepvállalása az 1970-es években törte meg a párthatározatot követő kényszerű csendet, és indította el útján a roma emancipációs mozgalmat, melynek keretein belül a holokauszt emlékezete az anyagi és szimbolikus erőforrások megszerzésében kiemelt szerepet kapott. Ugyanakkor a romák társadalmi megítélése, társadalmi helyzete, életkörülményei, lehetőségei nem, vagy csak csekély mértékben változtak, és ezért változatlanul egy intoleráns többségi társadalom és egy marginalizált kisebbség egyenlőtlen képe

1 Binder 2008; Binder 2010.

2 Majtényi–Majtényi 2012: 12.

3 Szász 2015.

4 Szász 2021: 1.

5 Apor 2009.

rajzolódott ki. Emiatt a szocialista korszakban nem voltak adottak azok a társadalmi keretek, amelyek között a roma holokauszt felidézése és az emlékezés méltó téma lehetett volna.⁶

A kilencvenes évektől kezdve számos roma kutató írta meg a romák közös tragédiájának saját, önálló történelmét. Vidra Zsuzsa rámutat arra, hogy ezek a munkák egy önálló szempontrendszer és megközelítési mód alapján próbáltak meg dolgozni, és ezzel egy saját (roma) holokauszt történetírói hagyományt teremteni. Mindegyik tanulmányra jellemző azonban, hogy nem tudott, vagy nem is akart elszakadni a zsidó holokausztot tárgyaló szövegek által megteremtett narratívától.⁷ Az ekkor megjelent, a magyarországi roma holokausztot ismertető írások fő attribútuma, hogy az ide sorolható cikkeket, tanulmányokat először roma kulturális folyóiratokban publikálták, míg az országos sajtóban csak elvétve fordult elő ilyen tematikájú cikk. Ezek az írások jellemzően a nemzetközi kutatások és a magyarországi roma holokauszt feltárt adatainak megismertetésére és elterjesztésére törekedtek; céljuk az volt, hogy bekapcsolják a magyar romák történetét az európai roma történelembe. Ennek a megközelítésnek fontos eleme a mai diszkriminációból és cigányellenességből adódó társadalmi kirekesztettség összekapcsolása a roma holokauszt szenvedéstörténetével, illetve annak a folyamatként való értelmezése.⁸ Az 1990-es évek közepéig a Pharrajimosról szóló diskurzus majdnem teljes elszigeteltségben zajlott, melyből csak az által tudott kikerülni, hogy a roma holokauszt megemlékezések politikai lehetőséget teremtettek az álláspontok megfogalmazására. Vidra szerint ezek a nyilvános és hivatalos megemlékezések teszik lehetővé a roma történetírói pozícióra támaszkodó roma holokauszt politikai narratívájának a megjelenítését, melynek lényegi összetevője, hogy a romák kiirtásának oka évszázados üldözésükben keresendő. Ebben az értelmezésben a Pharrajimos az évszázadokon át tartó diszkriminációs folyamat betetőzése volt.⁹ Ez a politikai roma holokauszt narratíva viszont élesen szembekerült a hagyományos történetírói megközelítésekkel.¹⁰

91

EMLÉKEZETPOLITIKA ÉS ROMA HOLOKAUSZT

A Pharrajimos feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák identitás-építésének egy fontos fázisát jelenti.¹¹ A romák második világháború alatti sorsát egészen a hetvenes évek végéig homály fedte. Sem a nürnbergi tárgyalások kapcsán, sem a holokauszt áldozatainak kárpótlásakor nem történt meg a romák üldöztetésének nyilvános elismerése. Sokáig a holokausztra való megemlékezések során sem tettek említést róluk.¹²

6 Szász 2015.

7 Vidra 2005: 115.

8 Vidra 2005: 118.

9 Vidra 2005: 123.

10 Vidra 2005: 124.

11 Binder 2016: 8.

12 Vidra 2005.

Közép-Kelet-Európában a kommunista pártok politikája egyértelműen a romák asszimilációjára irányult, így ebben a térségben a cigányokat nem illették meg nemzetiségi jogok. Magyarországon azonban az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új szocialista modellje, a roma kulturális önszerveződésre épülve, sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre.¹³ László Mária, a Szövetség elnöke, ennek szellemében tevékenykedett. A holokauszt roma emlékezete szerves részét képezte már annak a feliratnak is, amit László Mária a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához címzett, s melyben a Szövetség megalapítását szorgalmazta.¹⁴ A politikai elit azonban rövid időn belül megszüntette a Magyarországi Cigányok Szövetségét. Az 1961-es párthatározat pedig egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy a cigányságra, bizonyos néprajzi sajátossága ellenére, alapjában véve egy megoldandó szociális problémaként tekintettek.

A ROMA HOLOKAUSZT DISKURZUSAI

A roma holokauszt „elhallgatott,” „elfelejtett” emlékezete csak a kilencvenes évek közepétől, a hivatalos megemlékezések és a kárpótlási viták kapcsán vált a többségi társadalom számára is hallhatóvá és körvonalazhatóvá, a zsidó holokauszt politikai és történelmi diskurzív terén belül.¹⁵

92 Szász Anna Lujza szerint a nácik a romákkal és a zsidókkal szembeni megnyilvánulásai mérőben különböztek egymástól, ami megnehezítheti a romák történetének beillesztését a már ismert holokausztdiskurzusba. Az ún. cigányellenes intézkedések alapvetően rasszista megközelítése két másik indítékkal társult: egyrészt „munkakerülőknak”, „a társadalom parazitáinak” minősítették a romákat, másrészt a „társadalomra veszélyes egyedeknek”, akiket „bűnmegelőzés céljából” üldöztek. Ám ezek az intézkedések összességében decentralizáltan és összehangolatlanul születtek; nem volt központi parancs, nem volt egységes és összehangolt az üldözések kivitelezése. A hatalom különböző szintjei, ha eltérő mértékben is, de beleszólhattak a romákkal kapcsolatos intézkedésekbe; az egyes vármegyék szinte autonóm módon dönthettek saját roma lakosságuk sorsáról. A romák többsége nem a koncentrációs táborokban vesztette életét, hanem a kényszermunka, az egyes razziák vagy a kivégzések során. Az üldözések mértéke és természete a helyi érdekek, viszonyok, kapacitások és intézmények függvényében alakult, dokumentációjuk pedig nem volt garantált. Ez utóbbi értelemszerűen nehezíti az események rekonstruálását. Ezzel együtt Magyarországon a roma munkásszázadok és gettók szervezett felállítása csak a nyilas hatalomátvétel után, 1944 késő őszén kezdődött, és nem kifejezetten a megsemmisítés céljából.

A roma holokauszt emlékezete politikai cselekvés, amelynek alapja a közös múltbeli tapasztalat, s amelynek célja részint annak az elismertetése, hogy a holokausztnak a romák is részei. Egyúttal ennél sokkal többről van szó: platformot biztosít a kisebbség és többség közötti hatalmi viszonyok átalakítására, kikezdésére. Szász úgy látja, hogy napjainkban a „(többségi) politikai szintér fokozatosan mellőzi a narratívát, kivonul annak alakításából és fenntartásából, melynek eredményeképpen a roma holokauszt a kisebbségi emlékezeti tér emlék-zárványává válik”.¹⁶

A Pharrajimos emlékezetének tabusítása csupán a hetvenes, de főként a nyolcvanas években kezdett oldódni, és az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején vált a hivatalos emlékezetpolitika részévé. Ennek talán legjellegzetesebb megnyilvánulása az emlékműállítás volt. Az

13 Sággy 1999.

14 Szász 2021: 3.

15 Szász 2015.

16 Szász 2015.

első roma holokauszt-emlékmű végül Nagykanizsán épült meg, 1991-ben, a hivatalos megemlékezéseket pedig ott, illetve Budapesten, eleinte a Parlament előtt, majd 2006-tól a Nehru-parton felavatott emlékmű előtt tartják.

Vidra Zsuzsa megállapítja, hogy a holokauszt történetírásában két új történetírói irányzat tűnt fel, amelyek a „többi (és főként roma) áldozatokhoz” való viszonyulás alapján határozhatók meg. Egyrészt megjelentek a romákat a holokausztból „kizáró” munkák. Ezt az irányzatot „exkluzivistának” nevezik a romák holokausztjának elismeréséért küzdő, a másik új irányzatot képviselő kutatók, akik főleg romológusok, tehát a romák életét, kultúráját belülről ismerő tudósok. Az utóbbi legismertebb képviselői Donald Kenrick és Grattan Puxon, akik 1972-ben adták ki a *The Destiny of Europe's Gypsies* című munkát, az első olyan átfogó művet, amely a romák második világháborús történetét kísérli meg feldolgozni.¹⁷

Magyarországon az 1990-es évek közepéig lényegében hallgatás jellemezte a témát. Egy-két cikktől eltekintve semmi nem jelent meg, illetve nem volt ehhez kapcsolódó esemény, amely diskurzust generált volna. A roma holokausztra vonatkozó történeti források hiányából fakad az a módszertani kényszer, mely a feltárható dokumentumok mellett a visszaemlékezéseknek is nagy jelentőséget tulajdonít. Így válik az „oral history” módszere a roma holokausztkutatás egyik kikerülhetetlen elemévé. Az emlékezet eme felelevenítése nem csak az áldozatokra, hanem a szemtanúkra is nagy hangsúlyt fektet.¹⁸

Egy, a kérdéskörre vonatkozó összefoglaló tanulmány így jellemzi a mai helyzetet: „A roma holokauszt tragédiája leginkább az, hogy a mai napig idegen test mind a holokauszt történetírásában, mind a nemzeti történelemben, nem része a roma kollektív emlékezetnek sem, enél fogva az egyén és a csoport, a közösség identitásképzésében. A nyilvános diskurzusban a rendszerváltást követően épp csak megjelenő roma holokauszt mára már el is tűnt belőle, azt az illúziót keltve, mintha a kollektív emlékezet részévé vált volna.”¹⁹

Nézzük meg, hogy a 10 évvel ezelőtti, igen reménytelen helyzetet tükröző álláspont ma is érvényes-e a roma holokausztnak a nyilvános diskurzusban való jelenlétét, illetve a kollektív roma emlékezetben való megjelenését illetően?

93

A ROMA HOLOKAUSZT EMLÉKEZETI HELYEI MAGYARORSZÁGON

Az első roma holokauszt-emlékműveket 1991-ben Nagykanizsán és 1993-ban Nyíregyházán emelték. Lényegében ettől kezdve tartanak a romák Magyarországon dokumentálhatóan holokauszt-megemlékezéseket. Magyarországon az első roma holokauszt emléktáblát még a Kádár korszakban a Vas megyei Torony község ondódi részén, az egykori önálló falurészen emelték 1984-ben, a deportálás negyvenéves évfordulóján.

Az emlékművek felállítását az 1970-es évektől kezdődően megelőzte a múlt „felfedezése”, majd annak nyilvános feltárása. Szuhay Péter – a roma történelem metaforájának tekinthető Pharrajimos konstruálódásának időszakát – három jól elkülöníthető fázisra bontja. Kezdetben holokauszt túlélőkkel készített interjúk, kisebb újságcikkek jelentek meg, majd a szépirodalomban is erőteljesen tematizálódott a holokauszt megjelenítése. A tudományos kutatásban a Kemény István vezette 1971-es első reprezentatív, a cigányok életkörülményeit kutató szociológiai vizsgálat életútinterjúi hozták felszínre a holokauszt emlékezetét. Ezt az időszakot nevezi Szuhay Péter a „narratíva (narratívák) feltalálásának”, felfedezésének. Ezt követte a „narratíva (a narratívák) nyilvánosságra hozatala”, amely, Szuhay szerint, még jó ideig csak a

17 Vidra 2005: 114.

18 Vidra 2005: 119.

19 Kovács–Lénárt–Szász 2011: 39.

második nyilvánosságot jelentette. Egy bő évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a romák második világháborús üldöztetése az első nyilvánosságban is megjelenjen. A harmadik szakasznak Szuhay a „*narratívák birtokbavételét*” tekinti, melynek során hangsúlyozottan roma identitású értelmiségiek szólalnak meg.

Az 1980-as évek első felében a romák üldöztetésének és szenvedésének története már az első nyilvánosságban is megjelent, még ha ez a nyilvánosság egy erősen kontrollált képződmény is volt. Fontos kiemelni, hogy ebben a diskurzusban a nácizmus alatti szenvedések múlt idejűek, említésüknek még nincs az akkori jelenkorral való egybecsengésük, áthallásuk. Csak ezt követően fogalmazódott meg a roma értelmiségiek második generációjában az az igény, hogy a roma holokausztról való megemlékezés szervezett és hivatalos formában történjen. A kilencvenes évek elejétől a civil, polgárjogi értékeket valló, sőt abban cselekvően tevékenykedő roma értelmiségiek megemlékezni, majd ünnepelni kezdtek, rendezvényeik ritualizálódtak, és létrejött a virrasztás kulturális intézménye.²⁰ Ennek az értelmiségi tömörülésnek eltökélt szándéka volt egy olyan megnevezést találni, amely elkerüli az etnicizálást, ám a zsidó és roma holokausztot megkülönbözteti egymástól. Így vált végül a Pharrajimós kifejezés a roma holokauszt romani nyelvű megfelelőjévé.

Ebben az időszakban alakult ki a holokauszt-megemlékezések legjelentősebb – Szuhay Péter szerint – mintaadó rendezvénye a budapesti Nehru parkban, a Romédia Alapítvány, a Roma-versitas és a Roma Polgárjogi Alapítvány kezdeményezésére 2006-ban létrehozott Roma Holokauszt Emlékműnél. A virrasztás szokásrendjére épülő esemény olyan körülményeket teremt, amelyek alapja a roma kultúrában gyökerezik, ám épp a kötöttségektől mentes megemlékezési mód által tartja fenn természetes nyitottságát. Szuhay Péter kiemeli:

94 *„Az időben egybefolyó virrasztás és temetés azáltal, hogy évente ismétlődik, újra és újra átélhetővé teszi a szenvedéstörténetet; immár nem »személyes« és nem »saját« halottunkat siratjuk, gyászoljuk, hanem általában a cigányokat/romákat. (...) A múltban történt népiirtás jelen idejűvé válik, s a mai társadalmi viszonyok metaforájává lesz. A minden cigányt/romát egyaránt ért sérelem, a deportálás és a népiirtás újból egységet teremtett a széthulló, egykor egységes nép leszármazottai között. A közös üldözés jelentette immár az ősiség törvényét, az együvé tartozás tudata pedig az egymás iránti tiszteletet és szolidaritást. A romák tragédiája tehát a romák újbóli egységét teremtette meg, ez az egység pedig az üldözöttek összetartozása.”²¹*

Pierre Nora egy tanulmányában kihangsúlyozza, hogy a kisebbségi emlékezetek „felszabaldultak” a többségi hatalom ideológiai, politikai uralma alól, a több szinten zajló folyamat egyik szelete pedig az integrálódás útjára lépett kisebbségek történelmének megerősítése. A szerző szerint alapvetően megváltozott a történelem és az emlékezet viszonya: felértékelődött a kollektív emlékezet, a történelmi igazság helyébe pedig a megélt tapasztalat és az emlékek igazsága lépett. Az addig az egyénhez tartozó identitás is közösségi, társadalmi lett, s ekképpen mindkettő (identitás és emlékezet) „egyfajta feladattá” vált.²² Nora ezen megállapítása a roma emlékezetpolitikai törekvések esetében is érvényesnek tekinthető.

Nem előzmények nélküli, hogy a nácik a zsidó és a cigány népcsoportokat üldözték a leginkább, de a holokauszt mégis a borzalom valami előzmények nélküli változatát jelentette. A kontextus, amelybe a Pharrajimost helyezni kell, nem a cigányság története, hanem a második világháború alatti európai népiirtások kontextusa. A kiindulópont a náci ideológia és a náci Németország gyakorlata, amely hierarchiát állított fel az emberi csoportok között, s az ezen hierarchia „alján” szereplő csoportoknak a kiirtást szánta.²³

20 Szuhay 2005.

21 Szuhay 2005.

22 Nora 2007: 35.

23 Dupcsik 2021.

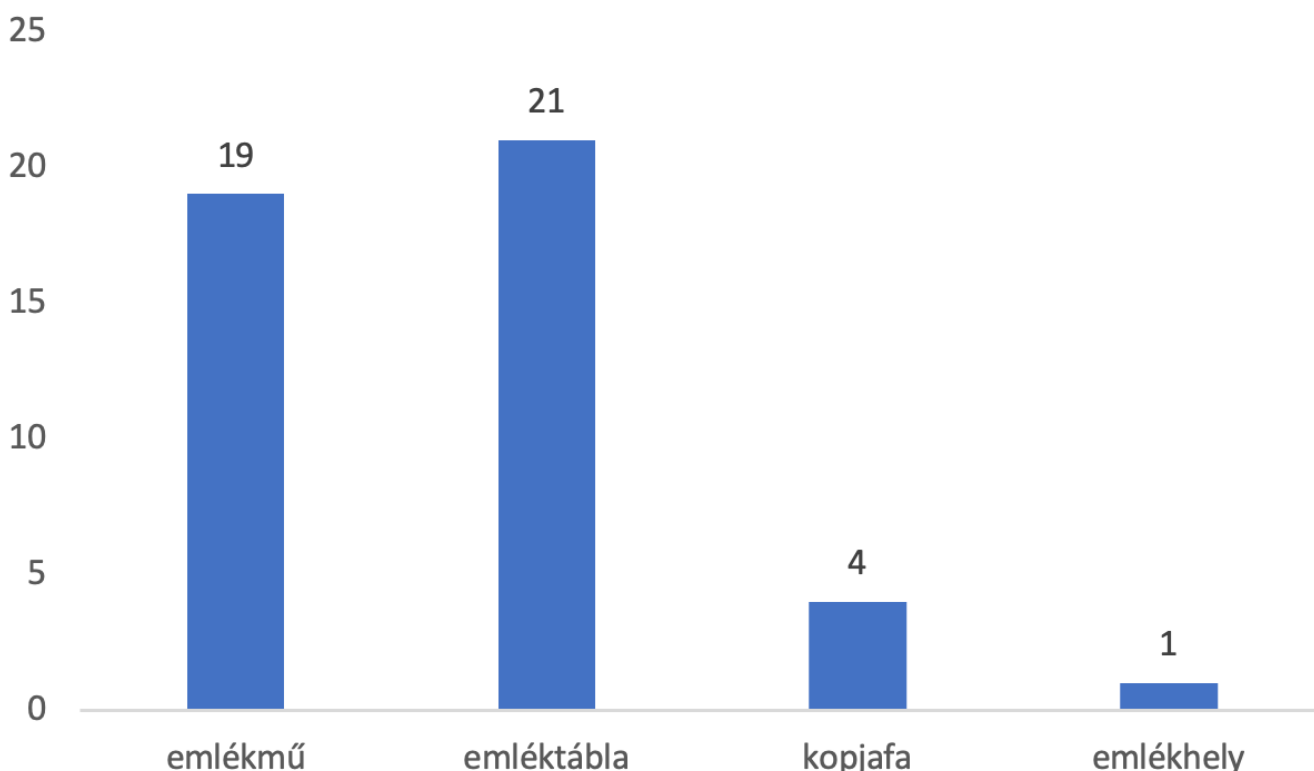
Mint azt már említettem, értelmiségi kezdeményezésekben a Kádár-korszak végén megjelent a roma holokauszt tematikája, köztémává formálódni azonban csak a 1990-es években kezdett, hogy aztán a rendszerváltást követően hangsúlyosan az emlékezetpolitika részévé váljon. A roma értelmiségiek tevékenységében a Pharrajimos tematikájának megjelenéséhez hozzájárult az is, hogy 2012-ben az Emberi Erőforrások Minisztériuma által meghirdetésre kerülő roma kultúrát támogató pályázati program felhívásában a 2015. évtől a nyertes pályázóknak kötelező lett, hogy a rendezvényeik közül legalább egy alkalom a Roma Holokauszt eseményei megemlékezéséhez kapcsolódjon.

A roma holokauszt köztéri emlékezeti helyei kiemelt szerepet játszanak a roma reprezentációban. A Bogdán Péter, Fejős László, Molnár István Gábor és Setét Jenő által írt „Roma reprezentáció Magyarország közterein” című átfogó elemzésükben sommásan állapítják meg: „A 128 roma köztéri reprezentációt illetően a romák, nem-romák és a közös (roma és nem-roma) állítatók csak abban értettek egyet, hogy a zenészeknek és a roma holokausztnak emléket kell állítani.” A romákhoz köthető 128 köztéri alkotás 17 témakör köré csoportosul, ebből 40 reprezentáció zenészeknek, 37 pedig a roma holokausztnak állít emléket. Úgy tűnik, hogy ez a két témakör válik a magyarországi roma reprezentáció domináns tényezőjévé.²⁴

A ma rendelkezésre álló információk szerint Magyarországon a roma holokausztra való köztéri emlékezés 39 település 45 emlékezeti helyén valósulhat meg. Bogdánék kutatása óta (2020) több holokauszt emlékművet és emléktáblát is állítottak, ezzel magyarázható az adatokban mutatkozó eltérés.

Az adatbázis alapján nézzük meg a fontosabb összetevő mentén az emlékezeti helyek főbb jellemzőit. Az alábbi diagram azt mutatja meg, hogy a roma holokauszt köztéri reprezentációjának milyen típusai lehettek fel. A négy típus az alábbiak szerint oszlik meg

Reprezentáció típusa

1. ábra: Reprezentáció típusa

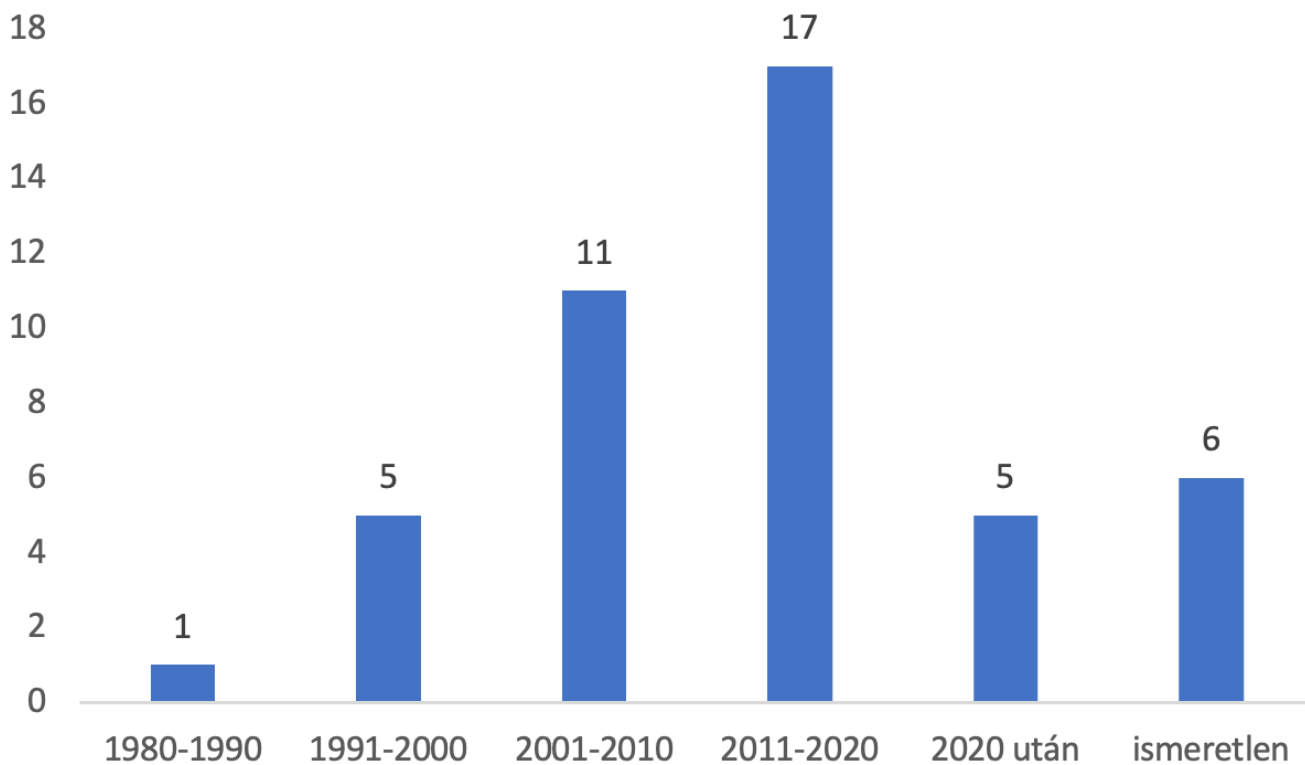
24 Bogdán-Fejős-Molnár-Setét 2021.

Azt látjuk, hogy az emlékművek száma az összes roma holokauszt reprezentáció felét sem éri el. Bogdán László és kutatótársai a roma köztéri reprezentációkra kiterjedő országos kutatásuk eredményei alapján abban látják a költségkímélő reprezentációk túlsúlyát, hogy az állítók erőforráshiánya igen jelentős szerepet játszik abban, hogy milyen típusú reprezentáció valósulhat meg. Az összes Budapesten vizsgált roma reprezentáció közül Bogdánék mindössze 3 olyan köztéri alkotást találtak, amelyek igazán jelentős anyagi ráfordítást igényeltek. Ezek közül kettő a roma holokauszt emlékezetével kapcsolatos: a Nehru-parton található Roma holokauszt-emlékmű és az azóta megszűnt csepeli roma holokauszt emlékház.²⁵ Ez a megállapítás a roma holokauszt vidéken emelt emlékművei esetében még hangsúlyozottabban érvényes, hiszen az állítás költségei igen magasak. Emiatt van az, hogy az emléktáblák állítása a domináns. A kopjafák száma elenyésző a többi reprezentációs formához képest.

Döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk mikor kerültek felállításra. Az alábbi diagram egyértelművé teszi, hogy a rendszerváltást megelőzően erre – egyetlen alkalmat kivéve – nem került sor.

96

Az állítás évtizede

2. ábra: Az állítás évtizede

25 Bogdán-Fejős-Molnár-Setét 2021: 30.

A roma holokauszt 40. évfordulóján került felállításra Toronyban (az ondódi részen az egykori gyűjtő, ma óvoda falán), az onnan elhurcolt romákra emlékezve, az első magyarországi roma holokauszt emléktábla. Röviden utalni kell arra, hogy az 1945-ben Várpalotán, a Grábler tónál történt tömeges romagyilkosság²⁶ után 4 évvel, 1949-ben, a Várpalotai községi tanács képviselő testülete határozatot hozott, miszerint: „A temetőn kívül elhantolt székesfehérvári mártírok elhantolási helye körülkerítendő és emléktáblával megjelölendő. Egyben ezt a területet temetőnek nyilvánítjuk.”²⁷ Utasították az elöljáróságot, hogy az 1950. évi költségvetésben erre a célra 10000 forintot állítson be. Időközben azonban (a nagymértékű bányaművelés következtében) a tó vize megemelkedett, emiatt az elhatározás nem valósulhatott meg. Emlékmű-állítás helyett a hatvanas években egy kis vidámparkot létesítettek az akácokban. 1974-ben roma értelmiségiek egy emlékmű felállítását kezdeményezték a tömegmészárlás áldozatainak emlékére. A párt Agitációs és Propaganda Bizottsága elfogadta a tervet, Jovánovics György szobrászművész pedig hamarosan be is mutatta az emlékmű tervét.²⁸ A Hazafias Népfront Fejér megyei Titkárságának véleménye szerint azonban a cigányok nem érdemelnek emlékművet, mert „a helyi köztudomás szerint” köztörvényes bűnözők voltak, és jogosan végezték ki őket.²⁹

Később, az államszocialista időszakban – miután a romákat nem tekintették nemzetiségnek – nem volt reális esélye roma holokauszt emlékmű felállításának. A rendszerváltást követően azonban rövid időn belül a roma értelmiségiek és a helyi önkormányzatok támogatását megnyerve több helyen is elérték, hogy emlékműveket és emléktáblákat állítsanak. 1991–2000 között Magyarországon 5 emlékmű vagy emléktábla került felállításra a roma holokausztra való emlékezés céljából.

Az első roma holokauszt emlékművet Magyarországon Nagykanizsán állították fel 1991-ben. Az emlékszobrot az Amalipe Cigány Hagyományőrző Egyesület és a helyi önkormányzat állította az elhurcolt romák emlékére. 1993-ban került felállításra a szombathelyi, rá egy évre pedig a nyíregyházi roma holokauszt emlékmű. Ebben az évtizedben egy roma holokauszt emléktáblát avattak Hódmezővásárhelyen, 1994-ben, míg 1996-ban Babócsán a helyi romák állítottak kopjafát az elhurcoltak emlékére.

2001–2010 között duplájára emelkedett a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk száma. Figyelemre méltó jelenség, hogy az ekkor állított 11 alkotás mindegyike roma holokauszt emlékmű. Az első budapesti Roma holokauszt-emlékművet 2006-ban állították a budapesti Nehru parton. Ez az emlékmű kulcsfontosságú a roma holokauszt magyarországi emlékhelyei között, nem pusztán azért, mert a monumentális műalkotást roma aktivisták/szervezetek kezdeményezték és hozták létre, hanem azért is, mert minden évben itt rendezik a legnagyobb megemlékezéseket. Bogdán és szerzőtársai azt a szerepet emelik ki, amelyet az emlékmű a roma történelem önálló, maguk alkotta narratívájának kialakításában betölt:

„Az emlékmű nemcsak attól lett mérföldkő és egyedülálló, hogy a roma önreprezentáció első budapesti alkotása, hanem attól is, hogy a roma történetiséget egy másik narratívába helyezi, és kiemeli a zenélő, szórakoztató, a magyar nemzeti identitást építő kontextusból. A romák holokausztja, szenvedéseik a népiertés során, és az a tény, hogy a náci rezsim idején megsemmisítendő célpontok voltak, nem része sem az európai, sem a magyar történetírásnak. Mindmáig éles tör-

26 1944 végén és 1945 elején Magyarországon több helyen végeztek ki romákat, főként lakóhelyükön. 1944. szeptemberében Nagyszalontán 17 személyt, október 5-én Dobozon 67, ugyanaznap Pocsajon 3, november 30-án Lengyelben 14; 1945-ben pedig Fejér megyében: január 23-án Lajoskomáromban 14 személyt, január végén Szolgaegyházán egy teljes családot és 27 rokonukat, Szabadbattyánban 26 romát öltek meg (Harmat 2015: 14). Valamennyi eset a frontvonal közelében történt, a kivégzők pedig csendőrök, tábori csendőrök, a magyar hadsereg katonái, illetve nyilasok voltak. A legnagyobb méretű tömeges kivégzés a Várpalota határában lévő Grábler-tónál történt, ahol több mint száz romát lőttek egy általuk megásatott tömegsírhoz csendőrök és nyilasok (Harmat 2019: 100).

27 Harmat 2019: 113.

28 Bársony–Daróczy 2004: 32.

29 Harmat 2019: 113.

*ténészi viták keresztüztüében áll, de a roma holokauszt emlékezetének a roma közösségek közös emlékezetébe kerülését ma már nem lehet megfékezni vagy eltagadni, hiszen már több tucat településen őrzik emlékezetét.*³⁰

Ennek az emlékműnek a felállítása meglátásuk szerint abból a szempontból is választóvonal, mert elindult az a folyamat, hogy a cigányok/romák saját maguk is kezdeményeznek köztéri alkotásokat, azaz „*saját maguk döntenek önnön reprezentációjukról*”.³¹

Ugyancsak ebben az évtizedben állított emlékművet Pécs, Zalaegerszeg, Szigetvár, Tapolca és Kalocsa is. Toronyban az emléktábla mellé emlékmű állítására is sor került.

2011–2020 között még nagyobb lendületet vett a roma holokauszt reprezentációinak megjelenése. Az arányok azonban megváltoztak: a 17 műalkotásból 7 emlékmű és 10 emléktábla. Az emlékhelyek kialakítása a 2020-as évektől is folytatódott: 2020–22 között 5 emlékmű vagy roma holokauszt emléktábla került felállításra.

A magyarországi roma holokauszt emlékezeti helyei földrajzi jellegzetességeket is mutatnak. A legtöbb emlékezeti hely a Dunántúlon található, azon belül is Somogyban, Baranyában, Vas és Zala megyében. Ez egyértelműen összefüggésbe hozható a romák második világháborúban történt üldözésének időbeli és területi sajátosságaival. A történeti kutatások feltárták, hogy ugyan a német megszállás után jelentős változás következett be a romákhoz való viszonyban, és ekkor kezdődött a cigány katonai munkaszázadok megszervezése, de a kiterjedt cigányüldözések Magyarországon a Szálasi hatalomátvételt követően, 1944. november elejétől indultak. Miután ekkor már a front Magyarországon húzódott, csak a még Szálasiék kezén levő területeken voltak roma deportálások. Ebből fakadóan a magyarországi cigány holokauszt áldozatainak zöme dunántúli és észak-magyarországi. Az észak-magyarországiak zöme Kassa környéki romák köréből került ki, a mai Magyarország területén lévő északi régiókban kevésbé volt jellemző az üldözésük.

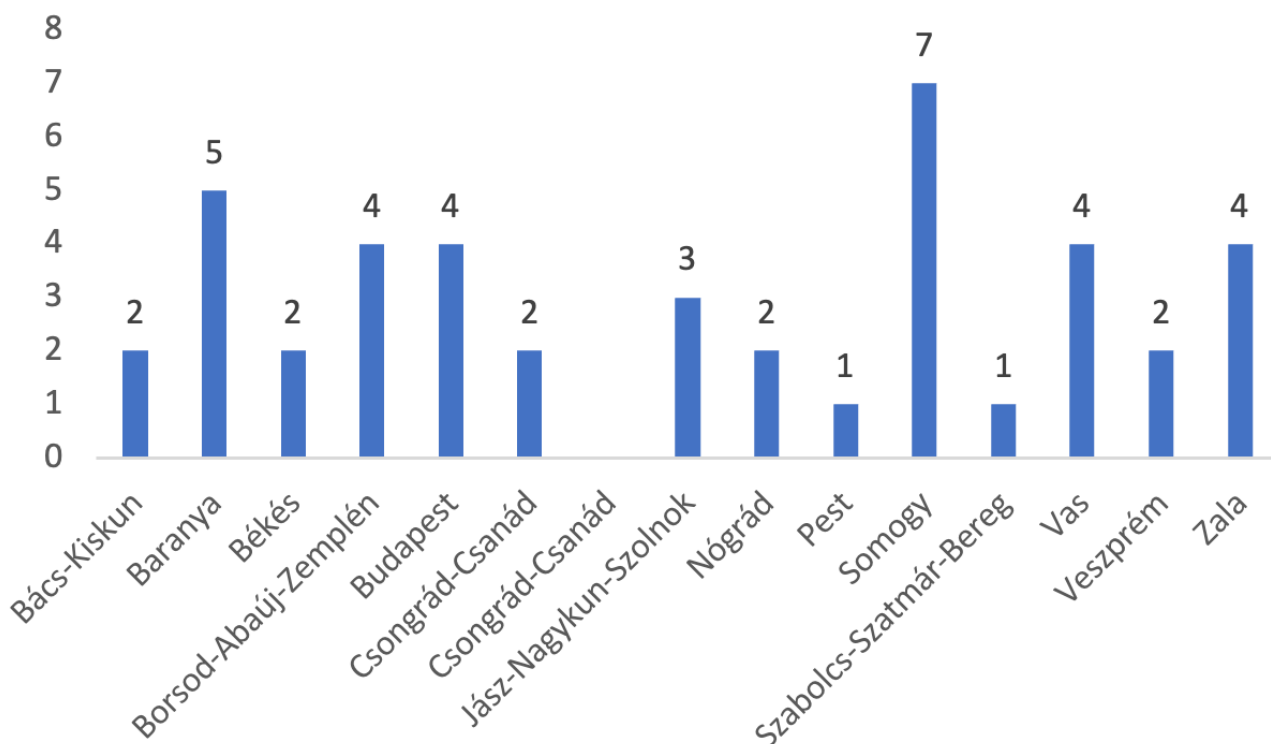
98

Fontos kiemelni, hogy a Kádár rendszerben és a rendszerváltás kezdetén is nagy számban éltek roma holokauszt túlélők a Dél-Dunántúlon. Őket a hetvenes évektől a roma értelmiségiek kutatómunkája fel is derítette, és meg is szólaltatta. A roma holokauszt lokális közösségekben élő emlékezete nagyban erősítette a rendszerváltást követő holokauszt emlékművek és emléktáblák állítását. Ehhez persze kellett a roma holokauszt ügyét emlékezetpolitikai szempontból felkaroló aktív értelmiségiek szerepvállalása is. Az sem véletlen, hogy az 1980-as és 1990-es években állított roma holokauszt reprezentációk zöme Vas, Zala, Somogy és Baranya megyei településeken került felállításra. Még ma is azokon a településeken van Magyarországon túlnyomórészt roma holokauszt emlékezeti hely, ahol a helyi lakosság érintett volt az üldöztesben. Úgy tűnik, ma már egyre több olyan emlékhely is létrejön, ahol nem feltétlenül a helyi roma áldozatokra vagy üldözöttekre való emlékezés motiválja az emlékműállítást, hanem a roma holokauszt összes magyarországi és európai roma áldozatára kívánnak emlékezni. Kifejezetten ilyen megfontolásból került felállításra Miskolcon, 2021-ben, a roma holokauszt emlékmű.

30 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 24.

31 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 25.

Reprezentációk megyénkénti megoszlása

3. ábra: Reprezentációk vármegyéenkénti megoszlása

Fontos annak megismerése is, hogy kik azok, akik az emlékműállítást kezdeményezik és támogatják. Az alábbi diagramon azt látjuk, hogy kulcsszerepet játszanak a roma holokauszt köztéri reprezentációjában a roma nemzetiségi önkormányzatok és a roma/cigány civil szervezetek. A roma holokauszt emlékművek és emléktáblák létrehozása túlnyomórészt a roma szervezetek kezdeményezésére történik. Öt esetben találunk csak helyi (nem roma) önkormányzatot az állítók között.

99

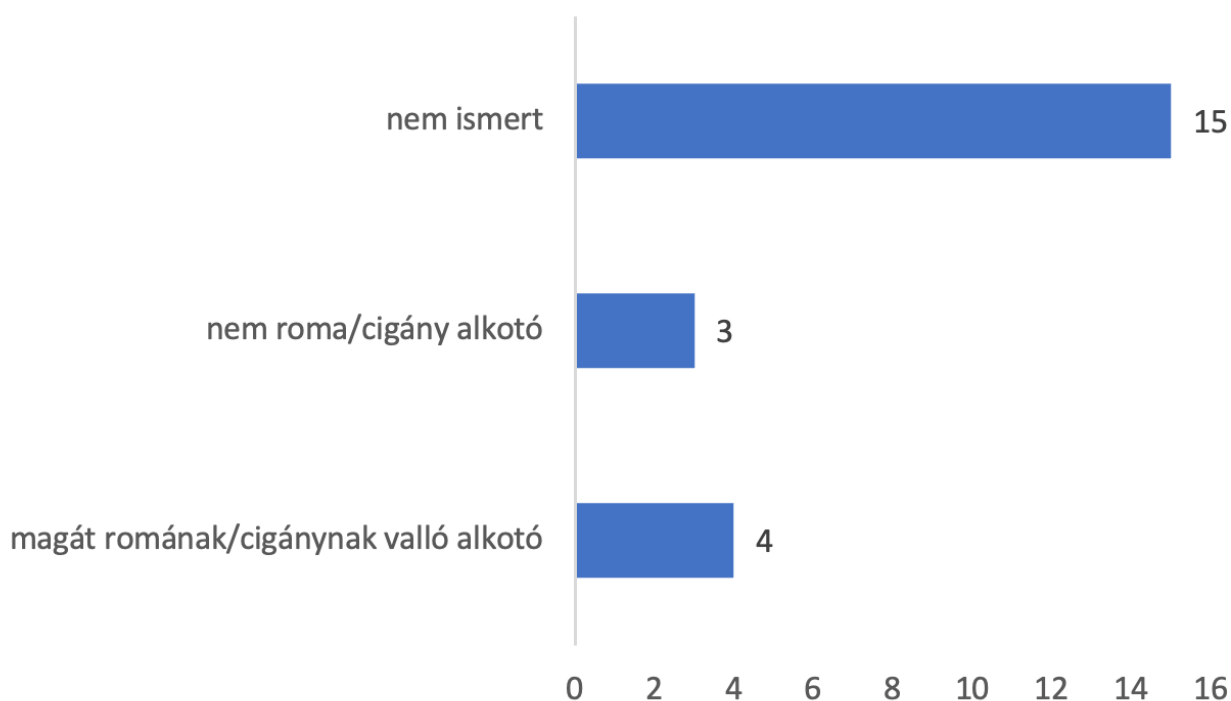
A reprezentációk állítók szerinti megoszlása

4. ábra: A reprezentációk állítók szerinti megoszlása

Az alkotók etnikai hovatartozása értelemszerűen nem jelenik meg magán a reprezentáción. Erre csak a sajtóbeszámolók alapján, az abban megjelent önbevallásra alapuló identitás megadása révén következtethetünk. Emiatt a diagramon megjelent adatok fenntartással kezelendők. Ez alapján úgy tűnik, hogy a roma holokauszt emlékművek esetében jelentős számban szerepelnek olyan alkotók, akiknek nem ismert a származásuk. Úgy tűnik, ebben az esetben a származás megjelenítését nem tekintik fontosnak. Ezzel magyarázható, hogy a roma holokauszt emlékművek zöménél nem ismerjük az alkotó etnikai hovatartozását. A Bogdán Péter, Fejős László, Molnár István Gábor és Setét Jenő által végzett, a romák budapesti köztéri reprezentációjára vonatkozó vizsgálat azt találta, hogy a 26 köztéri alkotás esetében 10-ről derült ki egyértelműen, hogy roma reprezentációról van szó.³²

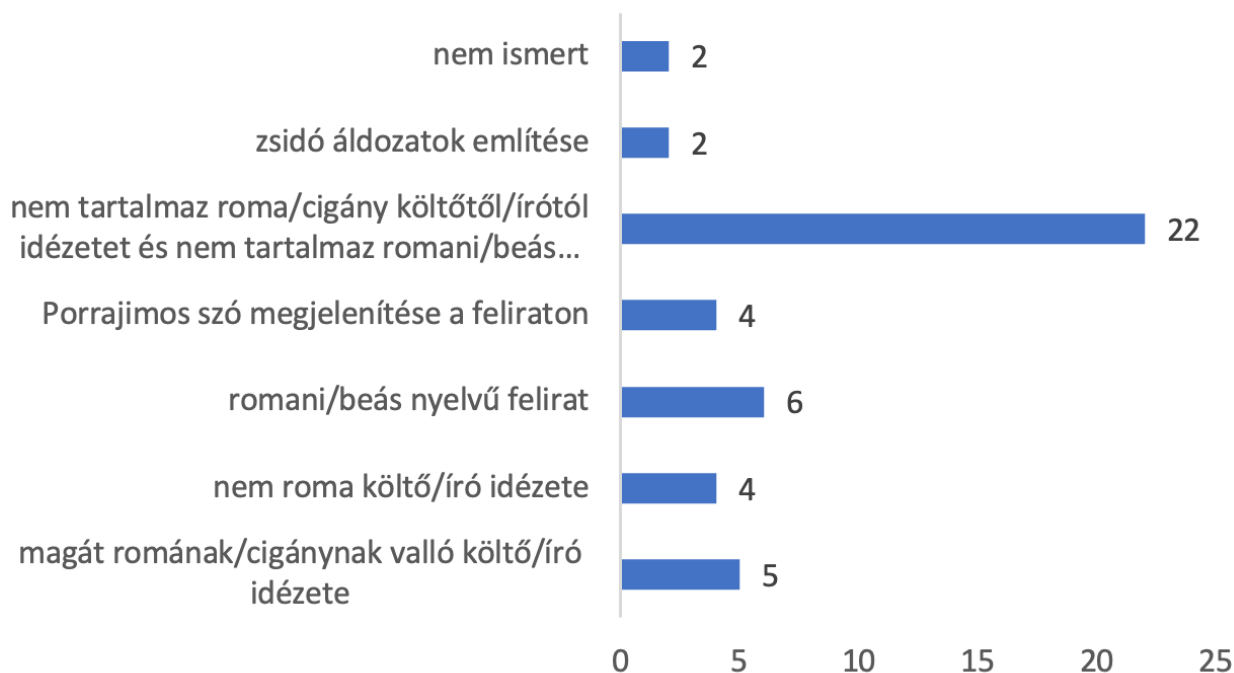
Roma holokauszt emlékmű alkotója

5. ábra: Roma holokauszt emlékmű alkotója

Az emlékműveken/emléktáblákon szereplő feliratok nyelve, és az azokon megjelenő szövegek az emlékezés/emlékeztetés fontos összetevőit jelenítik meg. Az alábbi ábrán azt látjuk, hogy a feliratok túlnyomó része kizárólag magyar nyelvű. Mindösszesen hat olyan reprezentációt találunk, ahol romani vagy beás nyelven is van felirat. Olyan emlékmű vagy emléktábla nincs, amely csak cigány nyelvű lenne. 9 esetben találunk költőktől, íróktól származó idézetet, ebből 5 esetben roma, 4 esetben nem roma a szerző, akitől idéznek. 4 esetben találjuk a lovári nyelvjárásból származó és a nemzetközi roma szervezetek által is a roma holokauszt romani nyelvű megnevezéseként elfogadott Pharrajimos kifejezést. Két emlékműnél/emléktáblánál a zsidó áldozatok együtt szerepelnek a romákkal.

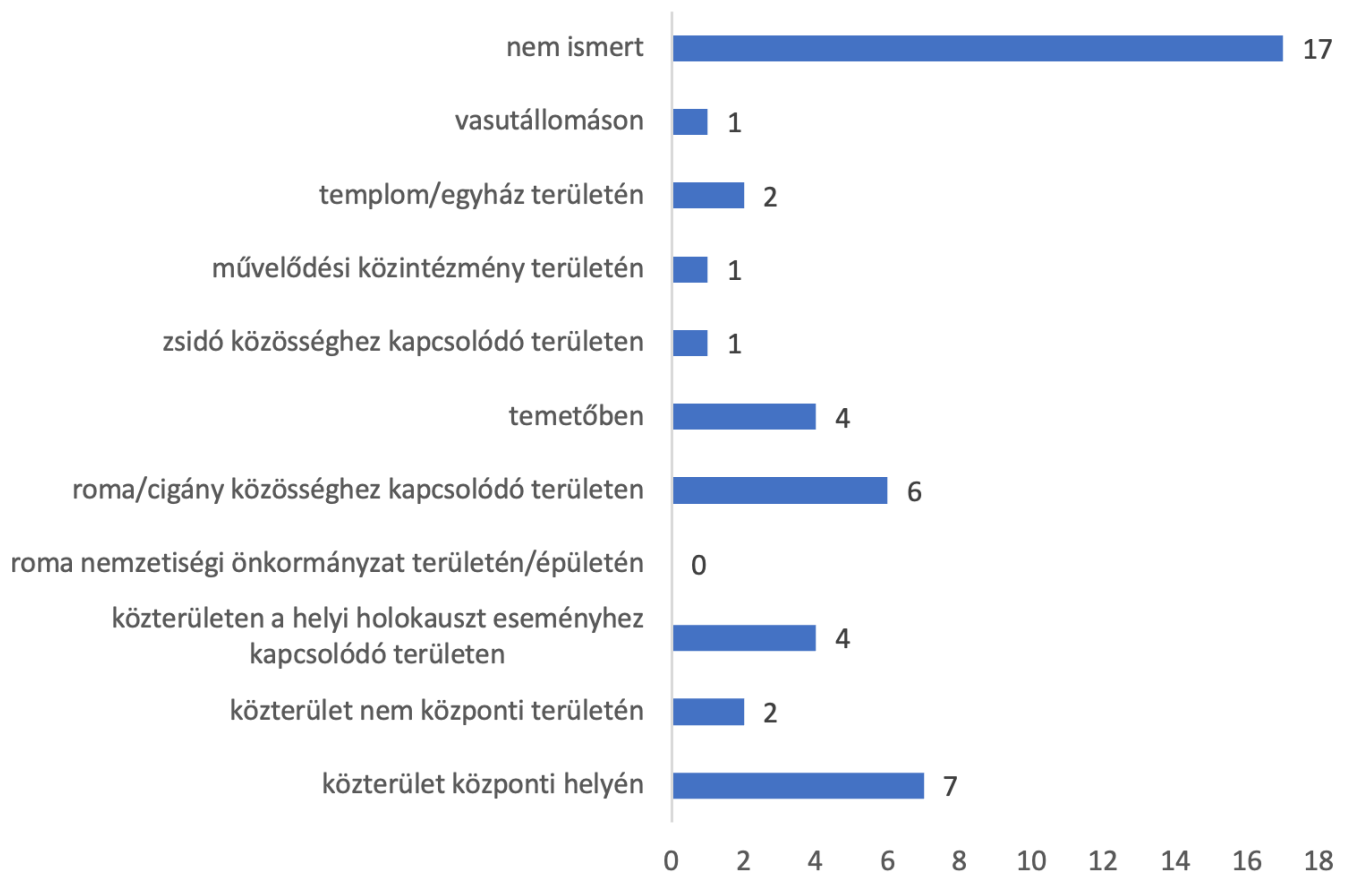
Roma holokauszt emlékmű/emléktábla feliratok

6. ábra: Roma holokauszt emlékmű/emléktábla feliratok

Az alábbi diagram segítségével vizsgáljuk meg, hogy a köztereken hol kerültek elhelyezésre a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk! Miután az adatbázis úgy állt össze, hogy nem volt lehetőség az összes emlékezeti hely személyes felkeresésére, igen magas azoknak a helyeknek a száma, ahol a rendelkezésre álló információk alapján nem lehet megítélni, hogy a közterület mely részén került felállításra az emlékmű vagy az emléktábla. 7 esetben az emlékezeti hely a közterület központi részén található. Ugyancsak jellemző, hogy a helyi cigány/roma közösséghez kapcsolódó területen került felállításra, mint ahogy az is, hogy a hely összefüggésbe hozható a helyi romák holokauszt eseményeivel. Előfordulnak roma holokauszt emlékhelyek temetőben, egyházi területen, vasútállomáson, zsidó közösséghez tartozó területen is.

Roma holokauszt emlékmű/emléktábla elhelyezkedése a településen

102

7. ábra: Roma holokauszt emlékmű/emléktábla elhelyezkedése a településen

AZ EMLÉKEZÉS GYAKORLATA

Magyarországon a roma holokausztra a roma holokauszt nemzetközi emléknapján, augusztus 2-án emlékeznek. Egyedüli kivétel Zalaegerszeg, ahonnan a helyi romákat 1944. november 2-án deportálták a komáromi Csillag erődbe. 2003-ban ezen a napon avatták fel a roma holokauszt áldozatainak emléktábláját, és azóta is minden év november 2-án tartják a megemlékezéseket.

A magyarországi roma szervezetek közül először a Vas megyei Független Cigány szervezet rendezett megemlékezést, 1992-ben, Dachauban és Ravensbrückben. 1994-ben Auschwitzban, az ötvenedik évfordulón, ezt követte több száz főnyi roma csoport (több szervezet küldöttjeinek) főhajtása az áldozatok emléke előtt. 1995-től minden évben a Roma Polgári Alapítvány szervezésében Budapesten (az országház előtt, majd a Nehru parton) tartanak központi megemlékezést, közös istentiszteletet, virrasztást a Pharrajimos áldozatainak emlékére. 1997-től évente az Országos Cigány Önkormányzat (ma Roma Nemzetiségi Önkormányzat) Nagykanizsán tartja megemlékezéseit.³³

33 Bársony–Daróczi 2005: 34.

A roma holokausztra való emlékezés szélesebb körűvé tétele érdekében a roma civil mozgalmak az utóbbi években új módszereket alkalmaznak. Az Idetartozunk Roma Közösségi Hálózat informális csoport és Facebook közösség az online tér erejét használva szervez egyidejű országos megemlékezéseket; így egyes években, 120–140 település tartott ugyanabban az időpontban helyi megemlékezést a roma holokausztról. A roma közösségek közös akciói, az egyre több településen (például Kalocsán, Szalonnán, Pécsen, Nyíregyházán, Nagykanizsán, Salgótarjánban stb.) megjelenő emléktáblák és emlékművek azt jelzik, hogy a roma közösségek közös történelmet, emlékezetet, narratívát hoznak létre.³⁴

A megemlékezéseken elhangzó beszédek narratológiai elemzésére nem vállalkozhatunk, azonban néhány jellegzetesség kirajzolódik. Alapvetően két típus figyelhető meg: (1) ahol a roma holokauszt egy politikai diskurzus keretében kerül értelmezésre, és (2) amikor aktuálpolitikai felhangoktól mentes emlékezést akarnak a szervezők, mert az szerintük sérti a roma holokausztra való emlékezés méltóságát. Vidra Zsuzsa egy korábbi tanulmányában jellegzetes eltéréseket észlel az eltérő politikai táborhoz tartozók roma holokausztot megjelenítő narratíváiban.³⁵ Ezek a különbségek ma is markánsan megjelennek a politikai közbeszédben.

Az emlékező beszédek fő hívó szavai az emlékezés és emlékeztetés gondolkörére épülnek. A 2010-es évektől a romák elleni sorozatgyilkosság is részévé válik a roma politikai közgondolkodásnak. A gyilkosságsorozat óta a roma holokauszt politikai narratíváiban még inkább felerősödik a romák korszakokon átívelő kirekesztettsége és üldözése, amely kezdetektől nélkülözhetetlen eleme a roma holokauszt emlékezetpolitikájának.

Döntően meghatározza az emlékezés során elhangzó narratívákat, hogy az emlékezési gyakorlat során milyen körből kerülnek ki a felszólalók (akiknek a száma behatárolt). A roma holokauszt megemlékezéseken jól kirajzolódik azok köre, akik szót kaphatnak. Elsődlegesen a helyi roma nemzetiségi önkormányzat vagy roma civil szervezet képviselői, illetve a megyei és országos roma politikai szervezetek delegáltjai kapnak szót. Ugyanakkor szinte minden esetben beszédet mond a helyi önkormányzat egyik prominense (leggyakrabban a polgármester), megyei és országos nem roma politikusok. Ma még nem jellemző gyakorlat, hogy civilek, szakemberek kapnának szót a megemlékezéseken. Ahol volt helyben élő roma-holokauszt túlélő, ott korábban gyakori volt, hogy ő is szót kapott, hiszen a személyes sors megjelenítésének nagy ereje van egy ilyen megemlékezésen. Ugyancsak jól kirajzolódik azon szereplők köre, akik részt vesznek és koszorúznak az emlékezéseken. A sorsközösség és a szolidaritás nemes gesztusaként a zsidó közösség képviselői igen gyakran képviseltetik magukat ezeken a megemlékezéseken. Ugyancsak résztvevői ezeknek az eseményeknek más egyházi közösségek lelkészei, a település kulturális intézményeinek vezetői, munkatársai, roma és nem roma civil szervezetek képviselői.

A sajtóhíradások elemzése azt mutatja, hogy alapvetően eltér a Roma Polgárjogi Alapítvány által kialakított budapesti központi emlékezés és a nagyszámú vidéki emlékezés gyakorlata. Ami teljesen hiányzik az a közös éjszakai virrasztás rítusa. Nagyon ritkán van olyan vidéki megemlékezés, ahol előtte közös istentiszteleten jelennek meg az emlékezés résztvevői. Szuhay Péter 2005-ben írt tanulmányában mintaadónak nevezte a Nehru parton tartott ritualizált emlékezési gyakorlatot. Ma úgy tűnik, hogy a megemlékezők körének kiszélesedésével a központi ünnepség gyakorlata nem válik követendő mintává.

34 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 24.

35 Vidra 2005.

IRODALOMJEGYZÉK

Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas* (24.) 2. 69–86.

Bársony János 1994: A magyarországi cigány holokauszt és előzményei. *Amaro Drom* (4.) 7. 12–14.

Bársony, János – Daróczi, Ágnes 2008: *Pharraimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York.

Bernáth Gábor (szerk.) 2000: *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Budapest.

Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna (szerk.) 2015: „Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek”. *Az európai roma holokauszt*. Budapest.

Binder Mátyás 2008: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet* (20.) 77. 130–160.

Binder Mátyás 2010: „Újraegyesülés”? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest – Gödöllő, 353–365. (Cigány néprajzi tanulmányok, 15).

Binder Mátyás 2016: „Roma – identitás – politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 249–275.

Bogdán Péter – Fejős László – Molnár István Gábor – Setét Jenő 2021: *Roma reprezentáció Magyarországon közterein*. Budapest.

Dupcsik Csaba 2021: *A Roma Holokauszt az oktatásban*. <https://hdke.hu/wp-content/uploads/2021/10/RomaHolokauszt.pdf> (utolsó letöltés: 2024. április 11).

Fings, Karola – Sparing, Frank 2001: *Szintik és romák a náci rendszer idején*. Budapest – Paris.

Harmat József 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál. A Székesfehérvári és a várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Várpalota-Veszprém.

Harmat József 2019: Romák tömeges kivégzése a Grábler-tónál 1945-ben. In: Landauer Attila (szerk.): *A roma holokauszt Kelet-Európában. I. Magyarország és Románia*. Budapest, 81–114.

Hancock, Ian 1996: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe* (7.) 10. 16–31.

Ian Hancock 1987: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor.

Kapralski, Slawomir 1997: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers* (25.) 2. 269–283.

Kapralski, Slawomir 2013: The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York, 229–251.

Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945 Út a cigány Holocausthoz*. Budapest.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan 2001: *Cigányok a horogkereszt alatt*. Budapest.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan 1972: *The Destiny of Europe's Gypsies*. New York.

Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza 2011: A magyar holokauszt személyes történetek digitális gyűjteményei. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* (23.) 4. 336–351.

Majtényi Balázs – Majtényi, György 2012: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-től 2010-ig*. Budapest: Libri Kiadó

Pierre Nora 2007: Emlékezetdömping. *Magyar Lettre Internationale* ősz, 35– 37.

Sághy Erna 2008: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 1. 273–308.

Sághy Erna 1999: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio* 1. 16–34.

Szász Anna Lujza 2015: *Emancipált emlékezet. Képes történetek a magyarországi roma holokauszt emlékezetéről*. PhD értekezés, ELTE Budapest. (<https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=20944>; utolsó letöltés 2022. december 16.)

Szász Anna Lujza 2021: Nyilas üldöztetés, államszocialista meghurcolás és polgárjogi mozgalom: egy roma aktivista a 20. században. *Mérce*, 2021. január 10. (<https://merce.hu/2021/01/10/nyilas-uldoztetes-allamszocialista-meghurcolas-es-polgarjogi-mozgalom-egy-roma-aktivista-a-20-szazadban/>; utolsó letöltés 2024. május 2).

Szita Szabolcs (szerk.) 2000: *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Budapest.

Szita Szabolcs 2002: *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest.

Szuhay Péter 2005: A holokauszttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom* (49.) 46. november 18.

Vidra Zsuzsanna 2005: A roma holokauszt narratívái. A roma holokauszt narratívái. Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok. *Regio* 2. 111–129 (internetes elérhetőség: epa.oszk.hu/00000/00036/00058/pdf/111-130.pdf; utolsó letöltés 2024. április 11).